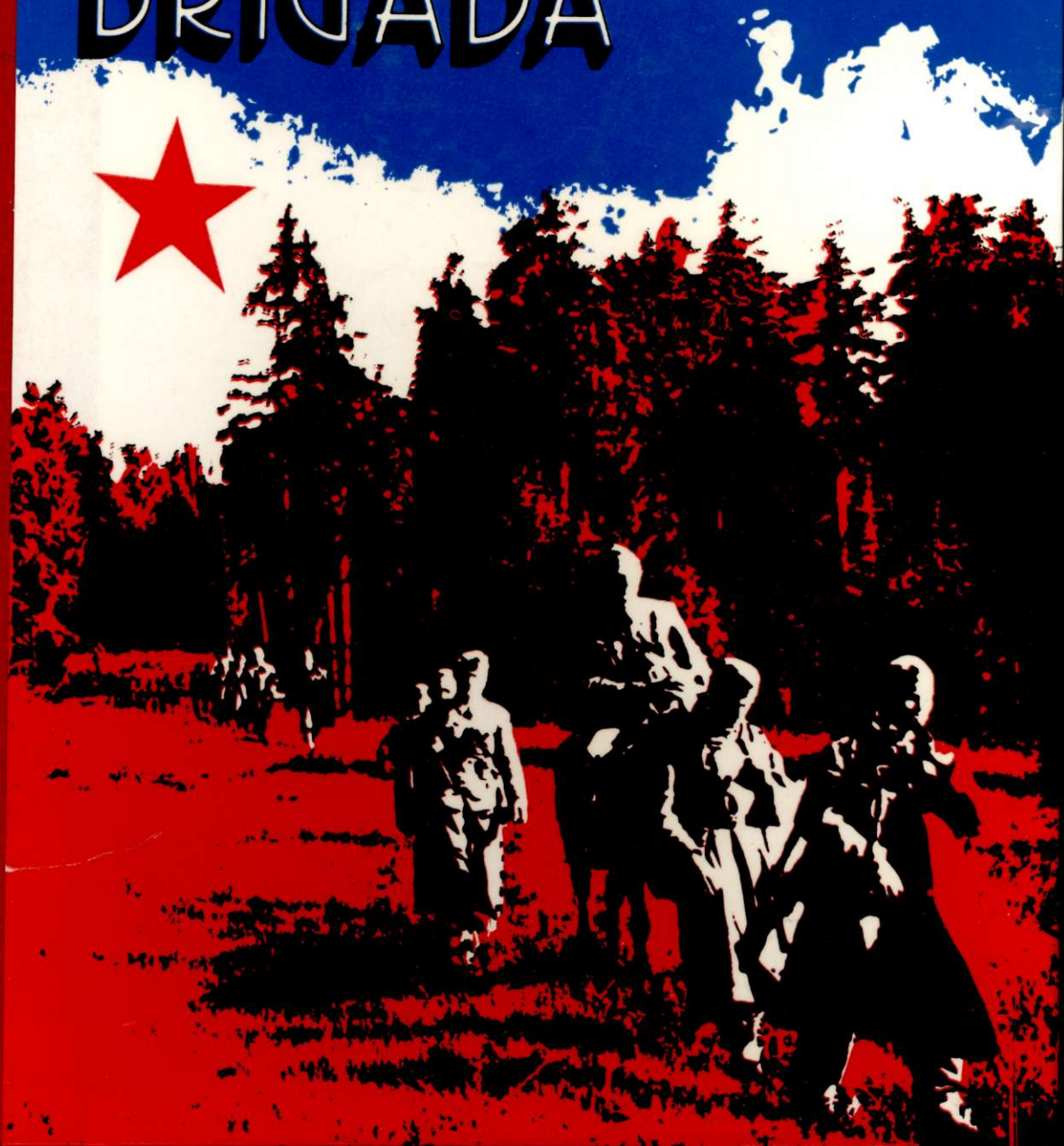

DVADESET PRVA TUZLANSKA BRIGADA

ODBOR ZA EDICIJU

Predsjednik Odbora: *Spasati Ristić*

Članovi Odbora: *Zejnir Bešliagić, Milan Bojić, Slavko Dragutinović, Anđa Đukano-
vić, Mirza Đukić, Ahmet Hadžiefendić, Rasim Hadžikardić, Ilijaz Hrustić, Meh-
medalija Hukić, Pero Jovičić, Mahmut Kapetanović Mašo, Rifat Karić Moći, Vlat-
ko Karnaš, Ivan Lapajne, Vojo Lazarević, Mile Lazarević, Vojo Magazinović, Milo
Mičić, Stojan Milinović Stojanda, Olga Nakić, Stanoje Nikolić, Blagoje Pejanović
Pop, Radomir Perić Rade, Boško Popović Popac, Elizabeta Ristić-Košar, Hasan
Šiljak, Esad Tihić, Selma Todorović-Madžo, Pero Vinković, Đorđe Vukotić Đoko*

SEKRETARIJAT ODBORA

Rukovodilac Sekretarijata: *Pero Jovičić*

Članovi Sekretarijata: *Zejnir Bešliagić, Slavko Dragutinović, Jovo Gajić, Mahmut
Kapetanović Mašo, Josip Maean, Radomir Perić Rade, Selma Todorović-Madžo,
Đorđe Vukotić Đoko*

REDAKCIJA

Rukovodilac Redakcije: *Spasati Ristić*

Članovi Redakcije: *Derviš Alić, Zejnir Bešliagić, Marija Čubrilo, Mahmut Kapeta-
nović Mašo, Vojo Magazinović, Stanoje Nikolić, Muhamed Nuhić, Jelena Ratej,
Hasan Šiljak, Esad Tihić, Dragiša Trifković, Bego Zaitnović*

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Stanoje Nikolić

RECENZENTI

dr Zdravko Antonie, dr Drago Borovčanin

IZDAVAČ

*Ckibor za Ediciju Dvadeset prve istočnobosanske ¹tuzlanske) brigade i
Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija » Univerzal «
OOUR »Izdavačka djelatnost<> Tuzla*

21. TUZLANSKA
ISTOČNOBOSANSKA
NARODNOOSLOBODILAČKA
UDARNA BRIGADA

Tuzla, 1988. godine

RIJEČ REDAKCIJE

Ideja da se napiše i objavi knjiga o 21. istočnobosanskoj (tuzlanskoj) NOU brigadi potekla je krajem 1984. godine od samih boraca Brigade. Pojava knjige je rezultat višegodišnjeg rada Odbora za izradu Monografije, formiranog na inicijativu sekcija iz Tuzle i Sarajeva, Sekretarijata i Redakcije koji su najneposrednije pratili i usmjeravali rad na njenoj pripremi. Raspravljajući o Projektu knjige Odbor se odlučio da se ona sastoji od monografskog dijela - borbenog puta, sjećanja boraca, fotografskog dijela i spiska poginulih boraca Brigade.

Konkretnim definisanjem koncepcije otpočeo je 1985. godine rad na knjizi 21. istočnobosanska (tuzlanska) NOU brigada. Zelja je bila da se knjigom, makar u najosnovnijim potezima, ocrtta, upotpuni i zaokruži slika o borbenom putu Brigade, istakne njen doprinos u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika i pomagača.

Dvadeset prva istočnobosanska (tuzlanska) NOU brigada nastala je u vrijeme kada je narodnooslobodilački pokret u sjeveroistočnoj Bosni, poslije konačnog oslobođenja Tuzle, doživljavao snažan uspon. I ova Brigada, kao i sve ostale, ima svoj životni put. Ovom knjigom htjelo se, koliko je to bilo moguće u datim uslovima, ispričati njen borbeni put i sačuvati od zaborava ova partizansku jedinicu, koja se, tek što je formirana, sučelila sa surovim iskušenjima velike borbe protiv neprijatelja naših naroda. Izvršavajući

sve zadatke koji su se pred Brigadu postavljali, ginuli su njeni borci, komandiri, komandanti, komesari, pomoćnici komesara, obavještajci i kuriri.

Nekoliko dana poslije formiranja, od 23. septembra do konca oktobra 1944, Brigada djeluje u borbenom poretku 38. divizije protiv neprijatelja koji je iz pravca Doboja i Brčkog ugrožavao oslobođeni tuzlanski industrijski basen. Već početkom novembra, do kraja decembra, borci Brigade vode teške borbe sa njemačkim jedinicama koje su se dolinom Drine izvlačile prema sjeveru, a zatim i sa četničkom grupacijom Draže Mihailovića u okolini Tuzle i na Ozrenu, sve do 20. januara 1945. godine. Najžešće borbe imala je 21. brigada protiv 22. njemačke divizije, prvo u rejonu Drinjače, a potom Zvornika. Tu je u sastavu 38. divizije učestvovala u armijskoj borbenoj operaciji, pod komandom Štaba 2. armije. U sarajevskoj operaciji, pored borbi na prilazima gradu, neposredno učestvuje u njegovom oslobođenju, a zatim i u borbama sa četničkom grupacijom Draže Mihailovića koja se iz srednje Bosne, preko Neretve i Kalinovika, probijala prema Srbiji. Borbe sa ovom četničkom grupacijom i ostacima četničkih i ustaških grupa obuhvataju period od 1. do 25. maja, odnosno i kasnije sve do konca 1945. godine.

Monografskim tekstom autora Esada Tihića obuhvaćeni su svi periodi ratnog puta Brigade. Autor je, stručno koristeći oskudnu arhivsku građu, dokumentovano obradio genezu formiranja Brigade i na taj način prikazao njen borbeni put. Iznio je mnoštvo činjenica o vremenu kada je Brigada stvorena i o načinu njenog organizovanja, učvršćivanja i izrastanja u jaku vojnu jedinicu. Pored borbenih dejstava, dati su i podaci o personalnom sastavu u jedinicama Brigade, partijsko-političkoj i kulturnoj djelatnosti, o pozadinskoj službi i drugo.

Sadržaj knjige sačinjavaju i prilozi - sjećanja neposrednih učesnika - boraca i rukovodila-

ca Brigade. To su pretežno sjećanja koja se odnose na učešće boraca Brigade i bataljona u raznim fazama borbenog puta i o pojedinim rukovodiocima, borcima i kuririma, njihovim podvizima i snalažljivostima u borbi. Jedan broj priloga govori o tome kako su se članovi KPJ i SKOJ-a u najtežim uslovima borili za jedinstvo i čistotu narodne borbe. Sudionici ratnih događaja u svojim sjećanjima, iz vrlo različitih uglova, svjedoče o borbama i životu Brigade i njenih boraca. U knjizi su štampana, uglavnom, ona sjećanja koja su na određen način predstavljala sadržaj koji je dopunjavao istoriografski tekst o Brigadi. Primljeni prilozi- sjećanja, kao što se moglo i očekivati, po svom sadržaju i načinu kazivanja, bili su vrlo raznovrsni. Da bi se izbjegla ponavljanja, i iz često dosta skromnih sadržaja pojedinih priloga mogli obezbijediti cjeloviti prilozi, Redakcija je u nekim tekstovima vršila skraćivanja, izostavljanja dijelova i činila druge intervencije nastojeći pri tome da zadrži izvornost autorovog kazivanja.

Na žalost, neke aktivnosti na prikupljanju sjećanja boraca Brigade nisu mogle biti izvršene, jer je vrijeme učinilo svoje, sjećanja su izbljedjela, a zdravlje oslabilo kod većine živih boraca Brigade. Usljed toga, izostali su prilozi o mnogim borbenim događajima, područjima djelovanja i života, te ličnostima boraca i rukovodilaca Brigade, a o kojima je trebalo da se piše. Posebno je taj nedostatak izražen kada je riječ o sanitetskoj i intendantskoj službi, kulturno-prosvjetnoj i propagandnoj djelatnosti i herojskoj i revolucionarnoj svijesti boraca Brigade, koji su dali svoje živote u borbi za slobodu, iako su Projektom knjige bili planirani.

U knjizi je dat spisak poginulih boraca Brigade. Uložen je poseban napor da se dođe do što potpunijeg spiska poginulih boraca. Prikupljanje podataka vršeno je iz sačuvane dokumentacije o Brigadi, a osnovu su sačinjavali podaci istraženi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu.

Isto tako, radi prikupljanja sjećanja i kompletiranja podataka o poginulim borcima, Sekretarijat Odbora se obraćao opštinskim odborima SUBNOR-a u BiH, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Vojvodini i Kosovu odakle je bilo boraca u Brigadi. Od ukupno 82 opštine od kojih su traženi podaci odgovorila je 21, i to: Gradačac, Ugljevik, Breza, Ljubuško, Tuzla, Sarajevo, Sanski Most i Živinice iz SRBiH, Babušnica, Lajkovač, Čičevac, Gornji Milanovac, Arilje, Despotovac, Ljubovija, Svilajnac, Petrovac na Mlavi i Bojnik iz SR Srbije, Gospić iz SR Hrvatske i Kikinda iz SAP Vojvodine. Ostvareni su i neposredni kontakti i sa opštinskim odborima SUBNOR-a u Smederevskoj Palanci i Velikoj Plani, te sa Pokrajinskim odborom na Kosovu. Inače, u vezi sa radom na knjizi i dopuni spiskova poginulih boraca održavani su sastanci i sa sekcijama 21. brigade u Beogradu i Sarajevu. Međutim, i pored toga sigurno je da se u potpunosti u tome nije uspjelo, a realno je i pretpostaviti daće i u objavljenim podacima biti grešaka i nepreciznosti. Uslijed toga, potrebno je u narednom periodu da sekcije Brigade nastave rad na dopuni podataka o poginulim borcima, da bi se, na način koji bude najpogodniji, objavljeni spisak u Monografiji dopunio imenima eventualno izostavljenih boraca. Biće to i obaveza prema poginulim borcima 21. brigade koji su uzidali svoje živote u temelje slobodne Jugoslavije, na čijim primjerima i žrtvama će se napajati buduće generacije i učiti na tekovinama NOR-a u izgradnji socijalističke Jugoslavije.

Posebno poglavlje u knjizi čine fotografije koje kao dokumenti vizuelno govore o borbenom putu Brigade u toku njenog postojanja. Prikazuju borce i rukovodioce Brigade u trenucima presudnih bitaka sa Nijemcima i ustašama, zelenim kadrom i četnicima, 13. SS »Handžar« divizijom i jedinicama legije. To su fragmenti iz borbi na Sokolu, Zvorniku, Ozrenu, Pohovcu, Glogu, Sarajevu, Fojnici, ljutoj, Obiju i Romaniji, do-

kumenti o njenom borbenom i političkom djelovanju. Cijeli ovaj blok fotodokumenata je prikupio i za knjigu pripremio zajedno sa legendama Đorde Vukotić.

U realizaciji Projekta knjige i njenom izdavanju stalnu pomoć, podršku i razumijevanje pružali su Opštinski odbor SUBNOR-a, društveno-političke organizacije i Skupština opštine Tuzla.

Redakcija zahvaljuje svim drugaricama i drugovima koji su dali svoja sjećanja i svim drugim pojedincima i organizacijama koji su omogućili da se otrgnu od zaborava događaji i zbivanja sa borbenog puta 21. istočnobosanske (tuzlanske) narodnooslobodilačke udarne brigade, a zatim pripremi za štampu i objavi ova knjiga koja će, uvjereni smo, biti značajan doprinos njegovanju revolucionarnih tekovina naroda i narodnosti Jugoslavije.

UMJESTO PREDGOVORA

Godine su brisalice ljudskog pamćenja i sjećanja. Svaka što prođe izbriše ponešto, nekad temeljito pa ostane samo bjelina; nekad ovlaš pa ostane nešto zamrljano, mutno, nejasno. Teško je reći šta je gore: ili kad nema ništa, kad je bjelina pa ono što je bilo kao da i nije bilo; ili je gore kad ostane nešto zamagljeno pa se čovjek napreže da kroz tu maglu razabere šta je šta, da poveže potrgane linije sjećanja, da složi sliku onog što je bilo onako kako je bilo, a ne može. Zato, poslije četrdeset i više godina pisati o tako ozbiljnoj činjenici kao što je jedna ratna jedinica, vrlo je težak i odgovoran posao.

Ono što je zapisano, ostaje - rekao je jedan veliki hroničar. Ostaće tako i ovo što je u ovoj skromnoj knjizi zapisano, živjeće kao svjedočanstvo, ali i djelovati kao poruka. U tome je, pak, izražen neopoziv zahtjev da se sve ispita, provjeri i promisli. Taj neporecivi zahtjev je naročito važan pri ugrađivanju sjećanja savremenika u ovu, kao i svaku drugu hroniku, pogotovo poslije toliko godina.

O 21. istočnobosanskoj (tuzlanskoj) narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi zapisano je, srećom, dosta, zapravo, dovoljno da se rekonstruiše njen borbena put, tj. da se od zaborava sačuva bar ono što je najvažnije: kako je nastala, gdje se i kako borila, koje je bitke dobila, a koje izgubila, koliko je boraca imala i koliko ih je sahranila, kada je i kako okončala svoje ratovanje i, posebno, da se zapišu i za istoriju sačuvaju imena njenih boraca. Dokumenti u kojima je to zapisano govore, obično, o pojedinostima, važnim ili sporednim, pa zato, kad su sami za sebe, ne govore mnogo; kazuju samo onoliko koliko im događaj i trenutak određuju. Tek kad se saberu, poredaju jedan uz drugog, ili jedan iza drugog, kad se povežu vezivom piščevih tumačenja i onda, tako složeni, poredani i povezani smjeste u odgovarajući historijski prostor - oni progovore punim glasom; stvore cjelovitu i jasnu sliku onog što kazuju. Sjećanja savremenika izoštre tu sliku i osjetiće je, pa ona postane privlačnija.

Prikupljanja, sređivanja, slaganja i tumačenja dokumenata o 21. istočnobosanskoj NOU brigadi prihvatio se dr Esad Tihić, je-

dan od njenih boraca, a docnije istoričar, koji je najveći dio svog radnog vijeka posvetio istraživanju razvoja narodnooslobodilačke borbe i Narodnooslobodilačke vojske. Kao i mnoge druge, i ovaj posao obavio je savjesno i tako dao velik doprinos nastojanju da se za istoriju za budućnost sačuva uspomena i o ovoj brigadi.

U

Dvadeset prva istočnobosanska (tuzlanska) NOU brigada spada među mlađe jedinice NOVJ. Ali, ona je to samo po vremenu svog stvaranja. Njen borački sastav, kada je formirana, činili su već prekaljeni borci 17. majevičke i 18. hrvatske brigade, koje su formirane godinu dana ranije, pri prvom oslobođenju Tuzle, oktobra 1943. godine. U njen sastav ulaze i borci Tuzlanskog NOP odreda, mahom veoma mladi ljudi.

Tuzla je NOVJ dala preko 5.000 boraca. Oni su se borili u odredima: Majevičkom, Ozrenskom, Birčanskom, Trebavskom, Tuzlanskom, u brigadama: 6. istočnobosanskoj proleterskoj, 15. majevičkoj, 16. muslimanskoj, 19. birčanskoj, 20. romanijskoj, 17. majevičkoj, 18. hrvatskoj i mnogim drugim jedinicama NOVJ. Ali, nijedna od tih jedinica, izuzev Tuzlanskog NOP odreda, kao svoju po bližu zavičajnu oznaku nije imala Tuzlu. Zato je, između ostalog, odlučeno da se jednoj od jedinica koje će se na tom području formirati u naziv doda i oznaka Tuzlanska. Bilo je to oduživanje duga za sve ono stoje ovaj grad dao NOP-u i NOB-i, stoje značio za njihov razvoj i što je doprinio pobjedi.

Dvadeset prva istočnobosanska (tuzlanska) NOU brigada formirana je u Tuzli, 19. 9. 1944. godine, dakle, dva dana poslije konačnog oslobođenja ovog grada. U sastavu Brigade bilo je zaista dosta boraca iz Tuzle i neposredne okoline - Lukavca i Živinica. Ali, većinu sastava činili su borci sa šireg područja sjeveroistočne Bosne: Majevice, Semberije i Posavine. Bilo je tada, u času formiranja, i boraca iz Bosanske krajine i Dalmacije - boraca koji su u rat krenuli 1941. i 1942. godine, prošli velike ofanzive: četvrtu, petu i šestu i sticajem ratnih okolnosti našli se u brigadama iz čijih sastava su izdvojeni bataljoni za 21. istočnobosansku (tuzlansku) brigadu. Odmah po formiranju Brigade izvršen je razmještaj ljudstva, pa su stariji i iskusniji došli među mlađe i neiskusne, a ovi među starije. Tako je borbeni kvalitet sastava bio prilične ujednačenosti.

Tuzla je bila oslobođena, ali rat je još uvijek trajao. U blizini grada nalazili su se neprijateljski garnizoni, a u okolini kretale se značajne skupine četnika, ustaša i zelenokadrovaca. U prostoru iz-

među rijeka Bosne, Save i Drine nalazila se još, po zlu čuvena 13. SS Handžar divizija. Iako je njena udarna moć već bila oslabljena, a moral njenih boraca poljuljan, ona je još uvijek predstavljala i ozbiljnu snagu i ozbiljnu opasnost na tom području, a i za grad Tuzlu. Zbog svega toga nije bilo vremena ni za kakvu obuku boraca, za »uigravanje« komandnog kadra itd. Brigada je, tako reći, iz stroja u kojem je stvorena krenula na borbene zadatke - čišćenje okoline grada od ostataka ustaških jedinica koje su pobjegle iz grada, od četnika i zelenokadrovaca... Prve akcije pokazale su da će to biti solidna borbena jedinica. Potonje vrijeme je to potvrdilo.

Prva značajnija borbena dještva Brigade bila su protiv ustaša - napad na Gračanicu i njeno oslobođenje; napad i kratkotrajna opsada mjesta i gradine Soko, sukob sa ustašama na Moranjcima u njihovom neslavnom pohodu na Tuzlu, razbijanje jedne ustaške skupine kod Sladne itd. Iako su gubile bitku za bitkom, ustaše su još i tada, u jesen 1944. godine, ozbiljan i žilav neprijatelj s kojim se nije bilo lako nositi. Izuzme li se djelimičan neuspjeh pod Sokolom, Brigada je ove bitke dobijala i to sa relativno malo žrtava. To je i boračkom i komandnom sastavu ulivalo samopouzdanje i dizalo borbeni moral, a to je za docnije sudare sa mnogo borbenijim i bolje naoružanim neprijateljem bilo veoma značajno. Brigada je, naime, sa područja Ratiša brzo prebačena na Majevicu gdje je ratovala protiv 13 SS Handžar divizije i, naravno, četnika.

Borbeni kontakt sa 13. SS divizijom Brigada je uspostavila nepun mjesec dana po svom formiranju. Sa ovom izvanredno obučenom, naoružanom i dobro vođenom neprijateljskom jedinicom borbe su bile vrlo teške i sa naizmjeničnim uspjehom. To utoliko više što je Brigada, tukući se sa pukovima ove divizije, koju je izdašno pomagala artiljerija, pa i avijacija, neprekidno morala štititi svoja »leđa« i »bokove« od mučkih četničkih i zelenokadrovskih prepada. Pa, ipak, ona je, zajedno sa drugim jedinicama 38. divizije NOVJ uspješno lomila borbenu moć 13. SS divizije i tako, u višednevnim žestokim borbama, doprinijela njenom raspadu i povlačenju njenih ostataka preko Save. U tim borbama Brigada je stekla velika iskustva, veoma korisna za docnije borbe sa njemačkim jedinicama.

Na drinskom frontu, na potezu od Drinjače do Janje, 21. istočnobosanska (tuzlanska) brigada vodila je teške danonoćne borbe protiv njemačkih trupa koje su se povlačile iz Grčke i Albanije. Golobradi mladići - težaci, radnici, đaci, bez prave vojničke obuke, komandiri, komandanti, komesari bez vojnih akademija - protiv vojnika koji su obučavani da ratuju i pobjeđuju, koji su ratujući

prošli Evropu i dio Afrike, protiv oficira školovanih u poznatim vojnim akademijama... Ali, Brigada je imala nešto što ova elitna vojska u povlačenju - nije, bila je na svojoj zemlji, sa svojim narodom, borila se za slobodu svoje zemlje i za ljudsku pravdu. Time je uspješno nadoknađivala one čisto vojničke pretpostavke koje nije imala i uspješno se nosila sa teorijski nadmoćnijim protivnikom. Bitke za Mladevac, Mosorovac, Zmajevac, Kulu, sudari na Snagovu, na Kozluku, na Čelopeku, silovit prodor u Zvornik - dokazuju ovu tvrdnju, dokazuju je i kad su ti sudari dobijeni i kad su gubljeni, jer i kad bitke nisu dobijene pokazivale su okupatoru da protiv sebe ima dobro organizovanu i dobro vođenu vojnu jedinicu visokog borbenog morala. Uostalom, mjere koje je njemačko komandovanje preduzimalo - obezbjeđenje zaposjednutih pozicija, taktička napadna dještva i veoma stručno postavljanje sistema odbrane svakog položaja i »fronta« u cjelini, pokazivali su da je on ovu jedinicu NOVJ-a vrlo respektovao. Prodor u dobro branjeni Zvornik 19. decembra 1944. godine, pokazao je da ova mlada Brigada nije imala kompleksa pred Nijemcima i da je smjelo ulazila u okršaje s njima. Borbe na Zvorniku, u novembru i decembru 1944, i one u januaru i februaru 1945. godine, to veoma snažno potvrđuju.

Hronika borbenih dještava 21. istočnobosanske (tuzlanske) NOU brigade ne može nikako mimoći odbranu Tuzle od naleta velike grupacije četnika koji su, bježeći iz Srbije ispred pobjedničkih divizija Narodnooslobodilačke vojske, pokušali da preko istočne Bosne dođu u kontakt sa njemačkim armijama i da se pod njihovom zaštitom povuku na zapad. Na tom njihovom zamišljenom putu, Tuzla je bila velik i primamljiv cilj. Zauzeti Tuzlu i zaposjesti njenu okolinu, za četničku komandu bi bilo od velikog i vojnčkog i političkog značaja, a za njemačku komandu - proširenje mostobrana za povlačenje sa juga i snaženje njenog desnog boka na tzv. sremskom frontu. Ali, jedinice NOVJ, su i ovog puta osujetile te planove. Tome je uveliko doprinijela i ova Brigada.

Izvučena neposredno iz već dobijene bitke za Zvornik, 21. istočnobosanska (tuzlanska) NOU brigada, odbranu svoje Tuzle započela je na Borogovu. U hladnom i maglovitom 20. decembru, ujutro, ona je usiljenim maršom izbila na plato Borogovo i uputila izvidnice prema Papraći, ne znajući da su je četnici već zaposjeli. Sukob sa izvidnicama upozorio je četnike da su partizani blizu. Vrlo brzo se pred još nesređenim položajima Brigade iz magle začuo bat streljačkog stroja i komande: naprijed, braćo!

To se čulo, a vidjelo se nije ništa - magla je bila gusta kao pamuk, kako to narod lijepo kaže. Streljački stroj bradonja svalio

se na premorene borbe Brigade, koji taj siloviti četnički juriš nisu mogli izdržati. Odstupilo se, zastalo, sredile jedinice i pošlo u protivnapad. Sada su četnici ustuknuli, za kratko, jer je njihov gusti streljački stroj ponovo izbio iz magle. Tako cijelog dana. Noć je provedena pod vedrim nebom. Za razliku od prethodnog dana, noć je bila vedra i čista, bez magle. Od studeni, umora i gladi - srce je pucalo. Vatre se nisu smjele ložiti, nije se smjelo kretati. Novi dan je osvanuo sunčan. Sa zorom su četničke kolone i streljački strojevi krenuli prema Brigadi. Juriši četnika, protivjuriši Brigade; postepeno povlačenje prema Spreči, u sumrak prelazak Spreče pod borbom, pod gustom kišom četničkog oružja... Brigada je zauzela položaje na cesti Zvornik - Tuzla, ispred sela Memića, u stvari zaleгла je u jarkove pored ceste i tu provela noć.

Borci su tu noć zapamtili po jednoj za savremeno ratovanje neobičnoj, ali zastrašujućoj slici. Četnici su na brdima iznad lijeve strane Spreče zapalili stotine vatri. Dugačka vatrena linija djelovala je kao nekakva neman koja prijeti da sagori sve pred sobom. Četnici su time željeli da pokažu dokle su stigli. Znali su da partizani nemaju teškog naoružanja, pa su se tako šepurili. Borci ^Brigade su im zavidjeli - noć je opet bila ledena, a oni nisu smjeli ložiti vatre da se zagriju.

Brigada je odatle marširala prema Tuzli i poslije teških, živavih i iscrpljujućih borbi sa višestruko brojnijim neprijateljem, po brdima i kosama Majevice, zaustavila se na bregovima iznad Gornje Tuzle i Simin-Hana. Dalje se nije smjelo. Odatle se moglo samo naprijed.

Nezaboravan je i onaj dan kada su Tuzlanke, žene i djevojke, došle na položaje Brigade sa korpama i uzlovima hrane. Od usta svoje čeljadi, mahom nejači i ostarjelih, u to vrijeme polugladne, otkinule su zalogaje i donijele svojim braniocima. Više nego kolači, pite i slične đakonije, snagu nam je dao taj gest, ta ljudska pažnja, taj osjećaj vezanosti sa svojom vojskom. Iako nije bilo velikih riječi, činilo se da svi mislimo isto: neprijatelj neće dalje, osim preko nas mrtvih.

Na tim položajima ispred Tuzle stigla nam je i ona radosna vijest o prelasku preko Drine 25. srpske divizije i njenom udaru u »leda« i »bokove« neprijatelja. Vijest je išla od usta do usta i tako »putujući«, rasla je snaga te Divizije, narasla od deset do trideset hiljada boraca naoružanih ruskim oružjem, artiljerijom, višecjevnim bacačima itd. Za Brigadu, desetkovanu u dotadašnjim borbama, bila je to velika sila. Brigada se radovala.

Poslije kratkotrajnog odmora na Majeveci i popune novim ljudstvom iz Srbije, Brigada je upućena na Ozren. Iz Tuzle do Puračića putovalo se vozom. Iako su vagoni bili hladni, za borce je to bio velik doživljaj. Poslije maršovanja po seoskim putevima, kozjim stazama i šumskim bespućima - voz, pravi pravcati. Trajalo je to, na žalost, kratko. Istog dana predveče na padinama Ozrena Brigada je gazila snijeg do iznad koljena, a narednih dana penjala se uz Ozren potiskujući četnike prema Doboju. Ali, za razliku od Majevice i sela oko Zvornika, Ozren je bio bogat - hrane je bilo u izobilju.

Brigada je prije polaska na Ozren popunjena novim ljudstvom iz Srbije. Bili su to mahom mladi ljudi, ali bilo je među njima i onih sredovječnih. Većina ih nije imala nikakva vojnička znanja, a da se o ratničkim iskustvima i ne govori. Ni u Brigadi nije bilo dovoljno vremena za obuku - morali su učiti ratujući, gledajući kako stariji i iskusniji borci ratuju. Novi borci su to ozbiljno shvatili i vrlo brzo su se uklapali u život jedinice i navikavali na teškoće.

Pošavši od svojih kuća, ovi borci su ponijeli pune torbe hrane: prepečena hljeba, suhe slanine, kavurme, kobasica pa i suvih kolača. Nositi to nije bilo teško dok nisu dobili oružje i municiju. A onda, uz to, bilo je teško kretati se, penjati se uz planinu, trčati i pretrčavati. Njihove šarene torbe uprtnjače i crveni šalovi bili su na bijelu snijegu veoma dobre mete. To se brzo uvidjelo, pa je naređeno da se takvi dijelovi odjeće i opreme odbace i da se sva hrana preda u intendanturu. Komesari su to lijepo objasnili, pa nije bilo protivljenja. Brigada se tom hranom lijepo pogostila, a novi borci postali - partizani.

Iako je bilo dosta ozbiljnih sukoba sa četnicima, iako je bila žestoka zima i dubok snijeg, na Ozrenu nije bilo tako naporno kao na Zvorniku ili kao u borbama za odbranu Tuzle od četnika. Najteže je, međutim, tek dolazilo. Dvadeset prva istočnobosanska NOU brigada je sa Ozrena hitno vraćena na zvornički front. Dolinom Drine povlačile su se posljednje jedinice Vermahta, odlučne da se po cijenu najvećih žrtava probiju do Save, daje pređu i spoje sa svojim snagama sjeverno od ove rijeke. Brigada, kao i druge jedinice 38. divizije, našla se pred neprijateljem očajnički hrabrim i upornim, uz to, dobro naoružanim i veoma iskusnim. Dubok snijeg, velika studen bili su dodatni neprijatelji. U surovim borbama Brigada je uništavala i živu silu i materijalna sredstva neprijatelja, otežavala njegovo izvlačenje, razbijala njegovu udarnu moć, ali je i sama mnogo krvarila. Izginuli su mnogi stari i mladi borci, poginulo je više komandira i komesara, komandant jednog bataljona i komandant Brigade. Time je 21. tuzlanska brigada dala svoj veliki

doprinos uspjehu operacija na sremskom frontu: jedinice Vermah-
ta, koje su se probile do tog fronta, stigle su tamo iscrpljene, više
nego desetkovane, poljuljanog borbenog morala...

Brigada ni poslije toga nije imala značajnijeg odmora. Sa
drugim jedinicama 38. divizije krenula je prema Sarajevu. Na tom
»putovanju« morala je savladati mnoge prepreke i pobijediti mno-
ge, često brojnije i naoružanije neprijatelje: Nijemce, ustaše, čet-
nike, domobrane... Saznanje da se ide prema glavnom gradu Bosne
i Hercegovine, da su to borbe za njegovo oslobođenje davalo je sna-
gu, podsticalo borbenost, partizansku dovrtljivost i raspoloženje.
Borbe su bile teške, moralo se uporno i žilavo boriti za svako nep-
rijateljsko uporište, jurišati na pojedine kote i po nekoliko puta,
napredovati i odstupati, podnositi bol za drugovima koji su ginuli
na domak pobjede... Fašistička zmijurina, ogrezla u ratovanju i
krvi, žestoko je »udarala i repom«. Nagrada za sve to, za napore,
odricanja, žrtve bila je velika - slobodno Sarajevo.

Za slavlje, kao i do tada, nije bilo mnogo vremena. Čim se
malo odmorila i popunila novim ljudstvom, mladićima i djevojkama
iz Sarajeva i okoline, nastavila je svoje vojevanje. Njoj kao da
je bilo suđeno da najveći dio svog borbenog puta pređe u borbama
sa domaćim izdajnicima, tj. sa njihovim vojnim formacijama. Od
oslobođenja Sarajeva pa do kraja svog ratovanja - krajem maja
1945. godine, Dvadeset prva istočnobosanska brigada ratovala je
najviše protiv četnika. Zajedno sa drugim jedinicama 38. divizije,
Brigada je dobila zadatak da velikoj skupini četnika, predvođenih
Dražom Mihailovićem, spriječi proboj u Srbiju i daje uništi. Vojnički,
bio je to vrlo težak, a politički vrlo odgovoran zadatak. Borci Bri-
gade, kako oni stariji, tako i novi, shvatali su to dobro i bili su
spremni da ga izvrše. I ove, kao i mnoge prethodne borbe bile su
žestoke. Neprijatelj je bio lukav, vičan gerilskom ratovanju, veoma
pokretljiv, politički motivisan... Četničke jedinice sačinjavali su is-
kusni vojnici, vodili ih školovani i iskusni oficiri, mnogi pripadnici
ove izdajničke vojne grupacije bili su se već teško ogriješili o svoj
narod i dobro su znali šta ih čeka ako se predaju ili ako budu zarobljeni.
Zato je bilo veoma teško nositi se sa njima. Bilo bi to teško
i jedinici dobro obučenoj i iskusnoj sastava, a 21. brigada je, me-
đutim, u svom sastavu imala mnogo vrlo mladih i neiskusnih bora-
ca. Četni, pa i bataljonski komandni kadar je, takođe, bio pretežno
mlad, sa kratkim borbenim i rukovodećim stažom. Ali, Brigada je
i u tim bitkama imala neke značajne faktore kao svoje prednosti:
bila je dosta dobro naoružana, moral njenog sastava bio je visok,
mladost ju je činila poletnom, svijest da su to posljednje bitke tog

dugotrajnog, razornog i krvavog rata doprinosila je riješenosti da se istraje kako bi se zemlja očistila od svih onih što su joj toliko zla nanijeli da ne bi nanosili više.

III

Prikaz borbenog puta 21. tuzlanske brigade, reljefno i veoma dokumentovano dat u narednom dijelu ove monografije, potvrđuje iznesenu konstataciju da vremena za sistematsku vojničku obuku pridolazećeg boračkog sastava nije gotovo nikad bilo. Brigada je išla iz bitke u bitku, maršovala sa jednog kraja sjeveroistočne i istočne Bosne na drugi, sa jednog bojišta na drugo. Kao i sve jedinice NOVJ i ona je, zapravo, neprekidno bila na bojištu jer bojište je bilo svugdje, na svakom pedlju ove zemlje. Za političku izobrazbu, međutim, vremena se nalazilo u maršu, na zastanku pod vedrim nebom, na konaku u seoskim kućama i pojatama.

Sav borački sastav Brigade u vrijeme njenog formiranja činili su dobrovoljci. I docnije, na njenim borbenim putevima prilazili su joj mahom ljudi svojom voljom. I popunjavana je, uglavnom, na taj način. To znači da su ljudi, posebno mladi u ovoj, kao i u svim jedinicama NOVJ, još prije stupanja u njene redove, bili politički opredijeljeni za ciljeve NOB. Pa ipak, politički rad se nije zanemarivao. Svaki novi dan, svaka nova pobjeda jedinica NOVJ, kao i saveznika naročito Crvene armije, svaki oslobođeni grad bili su novi izazovi za političke razgovore, za pitanja i odgovore: AVNOJ, ZAVNOBiH, federativno ustrojstvo zemlje, izdajnička vlada u Londonu, sa kraljem na čelu, federalna jedinica Bosna i Hercegovina kao slobodna zajednica ravnopravnih Srba, Muslimana i Hrvata, bratstvo i jedinstvo, kapitalizam, socijalizam i si. bili su stalne, neiscrpne teme na četnim sastancima, u međusobnim razgovorima boraca u maršu, na položajima i za vrijeme kratkih odmora. Bilo bi nepravedno ako bi se tvrdilo da su te razgovore započinjali samo članovi KPJ i SKOJ-a, započinjali su ih i drugi borci. Ali, istina je da su članovi KPJ i SKOJ-a nastojali, onoliko koliko su sami znali, da objašnjavaju političku situaciju i, u tom sklopu, sva ova i druga pitanja. S naročitim interesovanjem i uz mnogo pitanja borci su pratili objašnjenja o tome šta je to monarhija, a šta republika, šta je to federativno uređenje itd. Većina boraca znala je ko je predsjednik ZAVNOBiH-a, a ko su potpredsjednici, ko je sekretar i ko su članovi. Zahvaljujući tome mnogi borci su mogli u selima politički djelovati, bilo na organizovanim skupovima, bilo u neformalnim susretima sa seljacima, naročito sa omladinom.

Politički rad u jedinicama Brigade vrlo je intenziviran kada je u nju došlo oko 180 bivših pripadnika 13. SS Handžar divizije. Njihova vojnička obučenosť i naoružanje bili su znatan doprinos udarnoj moći Brigade, ali njihovu političku obučenosť valjalo je, najprije, neutralizovati, a zatim ih i bukvalno, prevaspitavati. I ne samo to, moralo se odmah poučiti ih našem, partizanskom moralu - odnosima među borcima i između boraca i rukovodilaca, ponašanje u selima, u kontaktima sa civilima, ophođenju prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima i si. Oni su ne samo bili drugačije politički vaspitani, nego su se i sasvim drugačije ponašali i međusobno i prema stanovništvu. Sada su morali da shvate i prihvate da je saborac - drug, da je on čovjek i prijatelj bez obzira na to kako se zove i na koju se stranu okreće kad se bogu moli - ako se moli, daje imetak ljudi neprikosnoven, da se na svoju ruku od seljaka ne smije uzeti ni voćka sa grane, da se dom njegov i njegova čeljad moraju poštovati, da su žene ljudi, ravnopravni i da im se na obraz ne smije udarati, da su partizanke drugarice itd. Nije to bilo lako, kao što mnogim borcima, naročito starijim, nije bilo lako da shvate da je prihvatanje vojnika ove po zlu čuvene kvislinške jedinice, koji su uvidjeli da su na pogrešnoj strani, dio one titovske frontovske širine narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe i da se njima u tom frontu pruža šansa, makar i pred kraj rata, da nađu sebe kao ljude. Teško je to bilo objašnjavati i u selima Majevice, Semberije, Posavine i Birča u kojima je 13. SS Handžar divizija počinila mnoga teška zlodjela. Bilo je teško, ponekad mučno, ali objašnjavalo se uporno, strpljivo, ljudski, pa su ljudi razumjeli, shvatili i prihvatili. Mora se reći daje i ogromna većina bivših pripadnika SS divizije shvatila i iskreno prihvatila partizanski moral i politiku NOP-a, što su dokazivali u mnogim žestokim borbama u kojima su se dobro borili. Bilo je, naravno i ispada koji nisu mogli ostati nekažnjeni.

Bratstvo i jedinstvo je, između ostalog, i zato bilo stalna tema političkih sastanaka, četnih konferencija, konferencija u selima itd. Borački sastav Brigade je neposredno manifestovao to jedinstvo. Snažan utisak na ljude, seljake, ostavljalo je to što su, kad bi Brigada boravila u njihovim selima, mogli da čuju kako se borci dozivaju: Đorđe, Petre, Osmane, Mate, Ivane, Alija, Boro... Kao i sve jedinice NOVJ i 21. tuzlanska brigada bila je Brigada Srba, Muslimana, Hrvata, Roma, Albanaca, Bosanaca, Hercegovaca, Dalmatinaca, Crnogoraca, Srbijanaca, Kosovara... Bilo je u njoj i Italijana, pa i Nijemaca. O bratstvu i jedinstvu govorilo se, kao što je rečeno, na svakom koraku, a ono se dokazivalo u jurišu, pod nep-

rijateljskim bunkerom, u rovu, dokazivalo se na najsnažniji način, kada Musliman gine pokušavajući da spasi ranjena Hrvata, kada Srbin mitraljezac ne napušta položaj ispred muslimanskog sela, sve dok se sve živo ne skloni da četnici ne bi mogli zaigrati svoje krvavo kolo.

Poznato je već da je u jedinicama NOVJ bilo i prosvjetnog i kulturnog rada, kada god su to prilike dozvoljavale. Područje kojim se kretala 21. tuzlanska brigada i sa kojeg se popunjavala ljudstvom, bilo je u prosvjetnom i kulturnom pogledu veoma zaostalo. Izuzetak je, možda, bila Semberija. Zato je i u Brigadi bilo dosta nepismenih ili tek polupismenih boraca. Sistematizovanog, metodičkog rada na njihovom opismenjavanju nije moglo biti. Ali, zato je svaki pismeni borac, naročito svaki srednjoškolac, imao zadatak da podučava pisanju i čitanju nepismene svoje drugove. Uspjeh u tome cijenio se kao i uspjeh i hrabrost u borbenoj akciji.

Veliku pažnju boraca izazivale su tzv. »reportaže vrapca«. U svakom bataljonu, a često i u četama bilo je boraca koji su umjeli da zapaze razne neobične pojave, da ponašanja pojedinaca pogledaju »iskosa« i da to sve opišu na šaljiv način, obično u stihu. Čita se to, onda, pred četom, bataljonom, u brigadnoj bolnici. Satirične žaoke uvijek su imale i poučni i politički smisao. Najvažnije je, međutim, da se time stvaralo dobro raspoloženje.

Brigada nije mogla imati stalnu kulturno-umjetničku ekipu. Tek pred kraj njenog postojanja stvorene su neke stalne kulturno-umjetničke grupe. Ali, na cijelom njenom borbenom putu bilo je diletantskih priredaba pripremljenih na brzinu, sa aktuelnim sadržajem, horskim pjevanjem, izvođenjem skečeva, recitovanjem već tada poznatih pjesama Branka Ćopića, Skendera Kulenovića... Dok su skečevi svojim komičnim sadržajem izazivali smijeh, recitovanje je često izazivalo suze, kao na primjer kad bi se recitovale: pjesma Branka Ćopića »Na petrovačkoj cesti« i poema Skendera Kulenovića »Stojanka majka Knežpoljka«. Posebni dragi doživljaji bili su priredbe koje je priređivala kulturno-umjetnička ekipa 38. divizije. Bile su to, istina, rijetke prilike. O njima se dani pričalo, i kad god bi se Brigada našla u blizini Štaba Divizije, očekivale su se takve kulturne priredbe. Preživjelim borcima Brigade je, vjerovatno, ostala u trajnom sjećanju kulturno-umjetnička priredba u Gornjoj Tuzli, održana 20. oktobra 1944. godine, uveče. Usred priredbe začula se puščana vatra. Borci i građani su poskakali i nagnuli prema izlazima iz dvorane vjerujući da je došlo do napada neprijatelja, koji, istina, nisu bili baš daleko. U odsudnom času na bini se pojavio neko od komandanata i iz sveg glasa

zavikao: »Beograd je oslobođen, Beograd je slobodan«. Salom se prolomilo: Ura, Ura... Priredba je prekinuta, a ispred zgrade u kojoj je održavana nastavljeno je zajedničko veselje i boraca i građana.

IV

Na kraju svog borbenog puta 21. brigada je samo po imenu i po mjestu formiranja bila istočnobosanska i tuzlanska. Njen borački sastav činili su borci iz Tuzle, njene neposredne okoline, sjeveroistočne i istočne Bosne, Srbije, Hercegovine, Krajine, Dalmacije, Sandžaka, Kosova. Bili su to Muslimani, Srbi, Hrvati, Albanci... Tuzli i njenim građanima može biti čast što su se u jedinici NOVJ koja nosi njihovo ime kao pobližu oznaku borili tako reći sinovi svih naših naroda i narodnosti, kao što svakom borcu ove brigade može služiti na čast i ponos što se za slobodu ove zemlje borio u Brigadi koja kao svoju bližu zavičajnu oznaku nosi ime ovog grada, koji je dao veliki doprinos razvoju radničkog pokreta, revolucije i oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije.